

Hadtörténelmi problémák.

Írta: PINTÉR JENŐ.

Milyen helyzetet foglal el a hadtörténelem a katonai tudományok sorában?

A katonai tudományokat legcélszerűbb két csoportra osztani. Az egyik csoport a jelennel foglalkozik, a másik a múltat tárja elénk. Az előbbi a katonai életben feltétlenül szükséges ismereteket, az utóbbi a katonaműveltség hasznos kiegészítését foglalja magában. A törekvő tiszt nem elégszik meg a szolgálati szabályzatok, gyakorlati utasítások, hadsereg-szervezet, fegyvertan, tereptan s egyéb tisztán katonai tudományok ismeretével, hanem érdeklődik nemzete harcias múltja iránt is és így szélesebb látókörre és megbízhatóbb ítélőtehetségre tesz szert, mint azok a bajtársai, akik nem kísérik figyelemmel a tudományos irodalom hadtörténelmi termékeit. Ha ez utóbbiak tudnák azt, hogy a történelem nemcsak az élet mestere – *magistra vitae*, – hanem mestere a jó katonának is – *magister militis*, – bizonyára nagyobb kedvvel olvasgatnák az egyetemes és a magyar hadtörténelem fontosabb eseményeit. Mert a katonai tudományok körében a hadtörténelem az az alap, amelyen a jövő háborús esélyei kialakulnak. Amint a polgári életben lépten-nyomon hivatkozunk az elmúlt századok közjogi fejlődésére s egyes fontos állami újítások felmerülése alkalmával szinte lázasan keressük a régi vagy közelmúlt idők analog eseteit, éppen úgy száz és száz alkalmat nyújt minden nagy háború a mai hadtudomány okulására.

Nem véletlenség, hogy a nagy hadvezéreknek hadtörténelmi tekintetben is rendszerint derekas képzettségük volt. Mátyás király mindenkor buzgón forgatta a régi hadvezérek tetteiről szóló kéziratokat; Zrínyi Miklós éveken át készítgette kivonatait az előző századok és a maga kora katonai Íróinak munkáiból; I. Napoleon már tanuló pályáján kivált társai közül hadtörténelmi olvasottságával; Wellington még államférfiúi gondjai között is mindig talált alkalmat az újonnan megjelent katonai emlékiratok áttanulmányozására. A vert hadvezetők rendszeren jól ismerik a hadi ismeretek jelen állását, de járatlanok mindabban, ami egy emberöltővel pályájuk elé esik s igen sokszor ez a vesztség!¹

¹ Több csattanó példa Friedjung Henriknek az 1859-1866. évkor osztrák-olasz-francia-porosz háborúiról írt művében: *Harc a német hegemoniáért*. Ford. Junius. I-III. köt. Budapest, 1902-1904. A M. Tud. Akadémia kiadása.

Mennyiben van szüksége a tudományos irodalomnak a tényleges szolgálatban álló tisztakar közreműködésére a hadtörténetírás terén?

Egyes harcászati és hadászati fontos történelmi események helyes megítélésében a katonai szakértelmet és hadtörténelmi képzettséget nélkülözhetetlenül segítségül kell hívnunk. Itt van például a 955. évi augsburgi csata eléggé meg nem oldott problémája. Tudvalevőleg ebben a nagy mérkőzésben a Németországot pusztító magyar sereg teljesen tönkrement I. Ottó német uralkodó csapatainak rohama alatt, de hogy az Európára szóló híres küzdelem harcászati és hadászati szempontból miként folyt le s a németek milyen szerencsés fogásokat alkalmaztak, viszont velük szemben a magyarság hol és miben vétett: olyan kérdések, melyek mindezekig nélkülözik a szabatos feleletet. A történetírók ugyan sokszor iparkodtak hűséges képet nyújtani az ütközet lefolyásáról, valamint a nagyméretű vereség okairól, de fejtegetéseikből erősen kiérezhetni a megfelelő katonai készség hiányát. Pedig a nevezetes eseményre vonatkozólag elég bő egykorú és közelkörü források állnak rendelkezésünkre, amelyeknek segítségével a homályos csataepizódok tisztázhatók volnának. Tanulságos ebben a tekintetben összehasonlítani egymással a magyar és német történetírók elbeszélését a 955. évi csatáról. Még a legújabb kutatóknál is felötlő a sok eltérés; kétes még a harc színhelye is, pedig lovassági összecsapásról van szó! Éppen az ütközet terepének és az egykorú tudósításoknak katonai nézőpontok szerint való megbírálása hozna fényt itt a homályba. A katonailag helyes ütközetleírás a kérdés helyes megoldására vezetne.¹

Jóllehet történetírásunk az utolsó két század alatt előkelő színvonalra emelkedett, mégis számos úgynevezett hálás kérdés áll még mindig a katonai történészek rendelkezésére. Hogy a magyar nemzet hadikronikája mennyire híjával van a bevégeztségnek, ez állítás igazságát igazolják a honfoglalásról szóló ismereteink is. Alig van a hazai történelemben esemény és időpont, amelyhez annyi és oly sokoldalú szövegvizsgálati és kronológiai fejtegetések fűződnek, mint a magyar honfoglalásnak kétségtelenül kiváló fontosságú előzményeihez és esztendejéhez. S mégis érezhető, különösen a taktikai és sztratégiai részletkérdésekben, a bevégeztség hiánya. Itt csak egy, a honalapítás munkájának megkezdésére vonatkozólag jelentős kérdéshez teszünk néhány észrevételt, hogy rámutassunk, mennyire nincs túlzás állításunkban.²

A történettudomány jelenleg a következő tényeket tudja a 895. és a 896. év történetéről:

A Simeon bolgár fejedelemmel hadilábon álló VI. Leó görög császár szövetségébe vonja az etelközi magyarokat, akiknek nevében Árpád és

¹ Az augsburgi csatát másként írja le Marczali Henrik (*A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. I. köt. Budapest. 1895. 176. s. kk. 11.) s másként Pauler Gyula, jóllehet a csata színhelye nála is az Augsburgtól délre eső Lech-mező. (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 82. s. kk. 11. 176. s. kk. 11.) Több német történetíró inkább északra vagy északnyugatra keresi a csatahelyet, de a magyarok hadi mozdulataival nem tud tisztába jönni. (Erre s a kérdés harcászati zavarosságára nézve jó útbaigazítótul szolgálnak Pauler Gyula jegyzetei: id. m. 122. s. kk. 11., továbbá Kropf Lajos összefoglaló ismertetése a Századok 1906. évf., 156. s. kk. 11.)

² A honfoglalásra vonatkozó kútfők egybeállítása és kritikája megtalálható Mátyás Flóriánnak hadtörténelmi szempontból is jeles értekezésében: *A magyarok első hadjáratai Európában*. Budapest, 1898. 9. s. kk. 11.

Kurzán fogadják a Duna torkolatához hajózó bizánci követet, Skleros Niketast. Eusthatios patrícius átszállítja a Dunán a magyarokat s ők Árpád vezér egyik fiának vezetése alatt elpusztítják Bolgárországot, majd két nagy csatában megverik Simeon fejedelmet. Simeon kibékül a görög császárral, új küzdelemre készül, a lebediai bessenyőket felbujtogatja támadói ellen s egy nagy csatában tönkrevéri a görög flottától cserbenhagyott magyarokat. Viszont a bessenyők megsemmisítik az Árpád vezérlete alatt Etelközben visszamaradt magyarok egy részét, mire a bolgár földről visszamenekülő töredék egyesül a bessenyők elől délnek futamodó etelközi maradvánnyal. Árpád vezér és új hazát kereső népe megjelenik a mai Magyarországon. Az ezen év elejétől számított négy esztendő leforgása alatt Árpád vezér és honalapító társai elfoglalják az új hazát, úgy hogy a X. század legelején a mai Magyarország területének körvonalai teljesen kialakulnak.

Mivel Béla király névtelen jegyzőjének tudósításait történetbúváraink a mesék országába utasították, az idetartozó adatokat más egykorú vagy közeli korú kútfőkből kell egybeszedeztetni.¹ Hadtörténetíróink eddig a régi alapon álltak s Anonymus krónikájának szövegére támaszkodva beszéltek el a honfoglalás történetét. Az újradolgozásra tehát feltétlenül rászorultunk. A rossz alapot, Anonymus krónikáját, el kell hagyni s a hiteles egykorú és közeli korú feljegyzések bírálata kapcsán újból meg kell írni a honfoglalás hadi történetét.

Mennyi érdekes probléma! A sok közül egynek felemlítése: vajjon milyen útvonalon jöttek az árpádkori ősök a mai hazába? Hihető-e a hagyományos tanítás, amely a köztudatba már évtizedeken át belegyökeresedett a honfoglalók kiinduló pontjának és uti irányának meghatározása dolgában? Krónikásaink és történetíróink túlnyomó nagyrésze azt állítja, hogy a magyarok a vereckei szoroson szálltak le a felső Tiszahátra, de néhány régi krónikában és egy-két modern történelemben az olvasható, hogy Erdély felől jöttek. Sem az egyik, sem a másik állítás nem eléghet ki mai formájában a nemzet múltjának tanulmányozóját. Valósággal új helyszíni szemle kell új okadatolással.

Az efféle problémák megoldására igen üdvös volna a hadtörténelmi tudással rendelkező katona magyarázata. Pedig számos ilyen vitás kérdés akad a magyar történelemben. Olykor egy-két csatavázlat és néhány mondatra terjedő felvilágosító magyarázat többet mond, mint az elméleti fejtegetés. Az újkori csataleírásokban pedig egyenesen nélkülözhetetlen a katonai szakértelem. Friedjung Henrik, aki az 1859-1866. évi korszakot széleskörű kútfőtanulmányai alapján egészen új világításba helyezte, maga is bevallja, hogy mint nem hivatásos katona, taktikai vizsgálódásokra vagy sztratégiai kritikára nem érezte magát illetékesnek. Pedig ez az osztrák tudós derekasan belemerült a hadtörténelmi tanulmányokba s nemcsak az osztrák és a porosz vezérkarok által kiadott munkákat használta fel, hanem a bécsi hadügyi vezetőség előzékenységéből még a császári hadi levéltár féltve őrzött darabjaihoz is hozzájuthatott.² A világháború eseményeinek részletesebb hadtörténelmi megvilágítása már olyan

¹ Az összekeresés és szöveggyűjtés fáradságos munkájától felmenti az érdeklődőt a Magyar Tudományos Akadémia monumentális forráskiadványa: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.

² Friedjung Henrik: *Rare a német hegemoniáért*. Ford. Junius. I. köt. Budapest, 1902. I. és III. l.

katonai szakértelmet kivan, hogy ezeknek a kérdéseknek a megoldásához a szakképzett vezérkari tiszt tudása szinte elengedhetetlen kellék.¹

Itt van tehát a katonai és a történeti tudományok legszorosabb érintkező pontja. Katonai irodalomra s ennek keretében a hadtörténelem intenzív művelésére feltétlenül szükség van. Teremteni kell olyan közön-séget, amely örömmel foglalkozzék a hadtörténeti irodalom tanulmányo-zásával s hovatovább maga is a munkatársak számát gyarapítsa. Gondos-kodni kell szorgalmas írókról, akik hadtörténeti tanulmányaikat élvezhető alakban adják közre s közleményeikkel példát mutassanak a vállalkozók-nak: miként kell egy-egy megoldandó kérdést sikeresen megfejteni?

A nyugateurópai nemzetek tudományos irodalmában a történetírók és a szociológusok között minduntalan meg-megújul a vita azon kérdés kapcsán, hogy az általános történetírás milyen elveket kövessen.² Vájjon sokat nyomozzon és tényeket írjon-e le, vagy pedig a tényeket a társadalombölcselet általánosító céljaira használja-e fel? Ha ez a vita a történelemnek, mint Összegező tudománynak, irányára nézve elsőrangú fontossággal bír is, a hadtörténelmet tekintve már erősen veszít jelentőségéből. A kételkedésnek itt csekélyebb tere nyílik s az elmélkedés eredménye biztosságában alig támadható. A hadtörténelemnek kettős a feladata. Először meg kell állapítania és el kell beszélnie a hadi esemény lefolyásának okait, egymásután következő tényeit, következményeit, s másodsor, az elbeszélés kapcsán, minden kínálkozó alkalommal reá kell mutatnia azokra a döntő, elősegítő és hátráltató mozzanatokra, amelyeket – ütközetekről, várvívásokról, hadi tervekről és seregmozdulatokról lévén szó – a katona gyakorlati tudása tud elsősorban felismerni és magyarázni³. Tehát a történetileg hű elbeszélés és a katonailag alapos fejtegetés: ez a hadtörténelmi tanulmányok értékének kettős kritériuma. Ez az a határkö, amely kijelölve a hadtörténetírók igazi működési körét, egyúttal megóvjá a katonai múlt kutatóját attól, hogy köreit a filozófiai spekulációk megháborgassák. Ma, mikor a történelemnek úgynevezett fő rendezési alapelveiről, a morfológikus, a kronologiko-topológikus, az etiologikus és teleologikus módszerekről folyik a vita, nem fölösleges a meghatározoltságból származó előny kiemelése.

Az igazi hadtörténetíró sohasem szolgálhat pártcélokat. Az indító okok, események és következmények megítélése kiváltságai közé tartozik ugyan, de sok körültekintést igénylő szellemi munkájában kell, hogy a pártatlanság vezesse. Az ellenséget nem szabad kicsinyelnie, a barátot

¹ Hans Delbrück, a berlini egyetem nagyírú tanára, a Preussische Jahrbücher szerkesztője, különös nyomatékkal mutatott rá arra, hogy milyen előnyös, ha a történetíró a gyakorlott katona tapasztalataival írja történeti munkáit. Klasszikus munkájában, mely a görög-perzsa háború korszakától a középkor végéig tárgyalja a világtörténelem nagy háborúit, maga mondja el, miképpen keletkezett művének eszméje. Már egyetemi hallgató korában foglalkozott hadtörténelemmel, de tárgya csak akkor ragadta meg igazán, mikor végigküzdötte az 1870-1871. évi német-francia háborút s amikor 1874-ben mint katonatiszt résztvett egy nagy hadgyakorlaton. Utóbb még mélyebben kezdett belelátni a katonai dolgok lélektanába, mert alkalma nyílt, hogy magasrangú tisztekkel eszmét cseréljen alkalmi hadi kérdésekről. (*Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Berlin, I, II, III. Teil, 2. Aufl. 1908.)

² Meyer és Breysig német történetfilozófusok idevonatkozó műveit magyarul ismertette Szentpétery Imre a Századok 1901. évf., 454. s. kk. 11.

³ Amint erre már Pauler Gyula is utal: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 154. 1.

érdemén felül dicsérnie. Nincs visszatetszőbb, mint az olyan író, aki a maga hősei mellett a mentető és magasztaló tanuk egész csapatát vonultatja fel, míg a neki nem tetsző szereplőket és tényeket csalfa világításban állítja az olvasó elé. Hiszen a tények sokaságát a szándékos hozzátoldás és a tudatos elhallgatás segítségével mindig lehet olyanformán csoportosítani, hogy az érdeklődő ne mindent tudjon meg, ellenben egyszerűen dicsőben lássa még azokat a jelentéktelen motívumokat is, amelyek teljesen sulynölküliek voltak, de amelyeket a szerző fontoskodva helyez egy-egy eseménycsoport középpontjába döntő tényezők gyanánt. Nincs visszatetszőbb a hadtörténeti szerecsenmosdatásnál és bűnbakkeresésnél!

Feltétlenül helyes nyomon járnak azok, akik a katonai szellemnek a társadalom minden rétegében való felélesztését a hadtörténelem megkedveltetésével és erélyes művelésével vélik elsősorban elérhetőnek. „De mivel is ébresszük és fejlesszük a katonai szellemet? Kétségtelenül elsősorban a hadtörténelemmel! Csak ez rendelkezik oly ezeryi, egymástól különböző, magasztos, bámulatbaejtő és néha hihetetlen tényekkel, amelyek még a legsivárabb lelkületű embert is képesek lelkesíteni és utánzásra serkenteni.”¹ Ha helyes az az elv, már pedig helyessége kétségtelen – hogy csak a katonai szellemtől minden ízében áthatott hivatásos tisztikar oldja meg diadallal a jövő esetleges hadműveleteit, úgy a pálya és hivatás iránt való szeretet felkeltését a hadtörténelem segítségével érhetni el leginkább.

Ezért fontos a hadi történelemnek lehetőleg minél tüzetesebb bevonása a tiszti sarjadékok tanulmányai körébe. Örömmel kell üdvözölni minden törekvést, mely e cél elérését előmozdítani igyekszik. Ezzel szemben szinte feltűnő, hogy aránylag milyen csekély szerepköre van a hadtörténelemnek a katonai nevelőintézetek tantervében. Pedig mennyi figyelmet érdemlő mozzanat szól e történelmi és egyben katonai tudományág művelése mellett!

Itt van mindenekelőtt a nemzeti szempont. Bárki habozás nélkül alá fogja írni, hogy a magyar hazának elsősorban olyan tisztokra van szüksége, akik fontos hivatásukért egyrészt élnek-halnak, másrészt elméleti és gyakorlati kiképzésük következtében a bölcs katona típusát rejtik egyénenként magukban. A képzett tiszti testületek katonai szelleme előtt mindenkoron meg fognak törni az antimilitarista áramlat hullámai. Nemzeti szempontból a haditörténelem felkarolása nevezetes szükséglet. Hiszen az államalkotó magyarság ezerszázados ittlétének nyolc teljes évszázada elsősorban hadtörténelem. Az örökös hadakozás egybe van forrva államunk küzdelmes múltjával. Jelen életünk, ha több akar lenni a tengésnél, önkéntelenül kell, hogy a hadi dicsőség vissza-visszatérő képeihez forduljon.

A hadtörténelem e szerint nemzeti szempontból az állampolgár legjobb iskolája s a benne való jártasság a művelt magyar ember képzettségének többé-kevésbé nélkülözhetetlen előfeltétele. A múlt harci eseményeiből levonható tanulságok a jelen kulturmunkáját s a jövő útjait egyengetik. E tanulságok velejét talán senki sem fogalmazta meg irodalmunkban szabatosabban, mint Pauler Gyula, a kiváló magyar történetíró, amikor számot adott mélyreható történeti kutatásainak eredményéről. „Amit írok

¹ Pilch Jenő: *A katonai szellem ébresztése és fejlesztése*. Magyar Katonai Közlöny. 1908. évf. 5. 1.

– úgymond – vagy legalább írni akarnék, nem csupán politikai történet, de nem is az, mit műveltség-történetnek szoktak nevezni, hanem a nemzet életrajza . . . Beszélek sokféle kisebb-nagyobb, néha nem is döntő harcról, háborúról, mert azt hiszem, hogy a nemzetet épp úgy, vagy még jobban jellemzi, miképp ontja a vérét a csatatéren, mint ha tudjuk – bár annak is megvan a jelentősége – minő lábasból evett, vagy miféle gombbal kapcsolta össze ruháját.”¹ A magyar hadtörténelem lelkesítő mozzanatai mondatták az agg tudóssal: „Egész munkám alatt fülemben csengett, s mikor a tollat letettem, magam is ismétlem a nagy Zrínyi Miklós, a költő mondását: Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók.”² A tudományos és hazafiúi meggyőződés hevével vetette fel a nagy kérdést: hogyan maradhatott meg a magyar haza annyi század zivatarai után rendületlenül, mikor előzőleg a négy folyam vidékén hatalmasabb népek is sorra elenyésztek? S e kérdésre ő így felelt: „A választ megadja a magyar nemzet jelleme . . . Megtűrt, sőt befogadott új meg új idegeneket; de azért úr és magyar akar és tudott maradni, mert megvannak benne az uri tulajdonságok: önértzet, méltóság, mely imponál, igazság, mely megbecsüli a jót, az érdemet ahol találja, alattvalóját, idegen társait el nem keseríti. . . Akinél pedig a szép szó nem használt, vagy kívülről támadott, annak fejére ütött, mert bátor, katonás volt mindig, kész a harcra . . . Szóval: mindig nyílteszü, katonás nemzet volt és az maradt. Az tartotta fenn, az fogja fenntartani, míg a magyarok Istenének tetszeni fog.”³ – E mély értelmű kijelentés magában rejti a magyar hadtörténelem egész bölcséletét.

Az emberiség fejlődésének története világosan mutatja, hogy a gyöngébb nemzetek egymásután tűntek el a föld színéről s a maguk megvédéséről megfélelmező államok mindig kész zsákmányai voltak a harciasabb szomszédoknak. Igazuk van azoknak, akik azt hirdetik, hogy a háború az emberi társadalom természetének következménye s a katonaság ennél fogva nélkülözhetetlen társadalmi intézmény, éppen úgy, mint ahogy a hadügy múltjával és jelenével való foglalkozás is fontos társadalmi tudomány.⁴ A rombolás szelleme természetesen gyűlölködéssel tekint mindenre, ami a múlthoz tartozik, s a forradalmárok világában élő egyéniség nem fog kegyelmezni a hadtörténelemnek sem. Pedig a radikalizmussal szövetkező természettudományi módszer, mely a békésebb jelem légmentesen el szeretné különíteni a küzdelmesebb múlttól, nem jár e' igazságosan. Mert aki a régi dolgokhoz a jelenkor kesernyés tépelődései fűzi, aki a letűnt századok szellemét az ultramodern világfelfogás irány elvei szerint iparkodik megítélni, szóval aki a jelen szempont jából tekint, az lehet páratlan szellemeskedő, de mindig rossz történetin fog maradni.

A nemes felfogással előadott hadtörténelemnek a nemzeti életbei pótolhatatlan nevelő hatása van. A legújabb korig ez a tudományág adjí az egymást követő események logikáját; a tizenkilencedik századig e: mutatja be az emberiség fejlődésének törvényszerűségét. Erkölcsi szempontjaival a hazaszeretet és emberies gondolkodás tüzét éleszti, példáivá

¹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok korában* I. köt. Budapest, 1893. IX, X^a 1.

² Ugyanott. XVI. 1.

³ Ugyanott. II. köt. 617-618. 1.

⁴ Néhány jó gondolat Bárczay Oszkár művében; *A hadügy fejlődésének történeti* I. kötet. Budapest, 1895. 1. s. kk. 11.

a nemes hajlamokat és nagy tetteket mozdítja elő. Eleven tényező az általános műveltség és a katonás szellem erősítésének szempontjából, egyben a társadalmi összetartozás és a nemzeti öntudat felemelő érzésének legközvetlenebb előmozdítója. Minden valamire való népnek megvan a maga katonai géniusza. Ez a különleges katonás néplélek nemcsak a korszakos nagy események előtérbe tolulása alkalmával tűnik elő, hanem még a csekélyebb jelentőségű kérdések vizsgálatánál is megnyilatkozik. A hadtörténetírás munkájával kapcsolatos lelki gyönyörűségnek éppen az a nyitja, hogy a tudománnyal eszményi célokból foglalkozó egyéniség a száraz tényeken is kiérzi és olvasóival átéreztetni a nemzeti múlt szellemét.¹

¹ A hadügy múltjának ismerete és a honvédelem nemzetfenntartó fontosságának elismerése még a legújabb kor francia radikális reformerjeit is arra készítette, hogy időszakonként kibocsátott programjaikban fokozatosan elejtsék a hadügyi intézmények ellen javaslatba hozott indítványokat. Az 1880-as években Clemenceau ellenzéki pártja még úgy vélte, hogy az állandó hadsereget a nemzetőrség kifejlesztésével fokozatosan háttérbe kell szorítani, illetőleg helyettesíteni, de ezt a programot senki sem vette komolyan. Maguk az antimilitarista túlzók is hamarosan elvetették, sőt mihamarabb maguk kardoskodtak az állandó hadsereg további fejlesztése mellett (Olvashatni erről John Edward Courtenay Bodley művében: *Franciaország* II. köt. Ford. Darvai Móric és Mihály József. Budapest, 1900. 511. s. kk. 11.) A katonai erő megtartása elvégre a hazafiság kérdése volt s a nemzet jövőjét nem lehetett kockára tenni a béke filozófusainak és a lefegyverezés demagógjainak kedvéért. Ma is valamennyi józan francia egyetért abban, hogy az elmélet ábrándképei miatt nem lehet az államot a pusztulás mélyébe taszítani. (Claude Anet: *A hazaellenesség Franciaországban*. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908. évf.)